

Ra m'ēnhi nu ra ximhai

Hñähñu (otomí del Valle del Mezquital)
Erika Bolteada Peña y Oralia Zapote Juanpablo

NU RA MUDI DA HMÄÄ

Di 'buihu' ra ya pa xä hñentho ya thogi ra ximhai, hänge njabu nu ya jä'i ja da xuki hanja da m'ui ngäts'i. Tat'ä pa, ra ximhai di nzetisehe n'e di ts'utho, nu'ä ri 'ñehe thämi ya dängä xuhña n'e ya dängä hoga thogi. Pa ga thogihu, pe'tsi te ga hanthu nu ma ndetho, ga'tho ya hñaki n'e ga'tho ya m'ui, di n'a m'uihu ga'tho n'e di n'a hnini haihu ko n'a ra ñ'u mähyegi. Ga mfats'ihu pa ga hok'ju n'a ra hoga m'ui, da mudi ko ra t'ek'ei pa ga'tho nu'ä ja ha ra ximhai, n'e nu'ä di 'ñepi ya jä'i mänga ha ra dängä t'ofu, ra ts'utfi ge mänga hanja da nsenga mähyegi ra bojä n'e ra hñaki te ra 'ñentho. Hange ra nge'ä, ge nujü n'e ya hnini ma haihu ga mañhu ma kohihu n'e ko ma'ra, pa n'a ra dängä hnini ma tehu ha n'e nu ya 'ray'o m'ui da 'ñepu.

Ma m'uihu, ra ximhai

Ya jä'i ge'ä honse n'a xeni 'bui nu'ä ga'tho ja ra te ha ra ximhai. Ma m'uihu, ra ximhai, te ha n'a ra hnini habu ja ra te. Ya ts'edi ga'tho nu'ä ja ra te, da japi nu'ä ra m'ui di te ra 'ñentho ga njamasu n'e ts'utho, pe nu ra hai xa uni nu hanja da nja ra thogäm'ui. Nu ra yopa ts'edi ra hnini ga te ha ra hoga mui ya jä'i dri thämi da jamasu ha nu'ä 'bui ga'tho ha ja ra te, te ra 'ñentho, ko nga'tho nu ya nt'ui ga hoga m'ui, n'a ra juadi hmunts'i ga ndäpo, n'e ga mbon'i, ya hogä hai, ya t'asdehe n'e ra hoga ndähi. Ha ga'tho nu ra m'ui, ko nga'tho nu'ä pe'tsi, ja n'a ra sehe ndumui pa ga'tho nu ya hnini. Nu'ä ra jamasu pa ga'tho nu'ä ja ra te, nu maxoge n'e nu'ä ra hño nu ra hai ra hmakä 'ñepi.

Ra thogi ga'tho

Ya dängä ngu ga 'befi n'e ga nthai xa di ts'oni nu mä haihu, nu ra thege ja ra te, ha ra ximhai n'e ra m'edi xa juadi ga'tho nu'ä ja ra te ha ra hai. Di ts'oni ya hnini. Ya mfats'i pa ra njuts'i hindi hñege mähyegi n'e ra ntheke ja ha nu ya jä'i to'o jabi ra boja n'e to'o othobi 'yo ri ndängi. Nu'ä hinga mähyegi, nu ra hyoya, ra ñ'ämfädi n'e nu ya ts'o t'ets'äte ge di hneki habu ra za ha ge nu'u ya ts'oki nu ya dängä ndumui. Nu ra juadi m'uiga jä'i ha ra ximhai ge'u xa däma tege n'e ts'oni ga'tho nuna mä hnini nu ya nt'ui ga hogam'ui ha ra makä ximhai, n'e ya m'ui jä'i. Nu ya m'ehni xä nthoki pa da njamasu ga'tho, 'yo ri m'edi ra ts'edi. Nu ya thogi xi ra hñentho, pe da za te da 'befi.

Nu'ä te da za da 'befi pa ngäts'i

Nuju go ga xukju nu'ä ga pehu: ga hokju n'a ra dängä m'ui pa ga suhu ra ximhai n'e ga nsuhu n'a ngu man'a num'u hina ga tämhu ga 'yo ri thegehu ha n'e nu'ä ga'tho ja ra te. Ma thoni da mpädi nu'ä mä mfenihu n'e mä t'ek'ei, ya ngu ga ts'utui n'e nu ya 'nañ'o m'ui. Ga ndahu, ge nubu n'aki da ts'uhu nu'ä ndi hohñu pa ga tehu, ra njuts'i ra jä'i honse di mbeni pa da juts'i mats'u hinge pa da mets'i mats'u. Di petsihu ra mfeni n'e nu ra 'ra'yo mfeni ga boja, nuyä xa hño pa ga'tho gihu pa ts'utho nu ya tso befi di otuäbihu ga'tho nu'ä ja ra te ha ra ximhai. Nu ra dängä ra'yo hmuntsä jä'i, bi hoki ya 'ra'yo m'ui pa hok'u n'a ra ximhai habu dri t'ode ga'tho nu ya noya n'e da nja ra t'ek'ei. Nu'ä di tämhu ga pehu pa ga suhu ga'tho nu'ä ja ra te, 'nekje nu'ä ra 'ñäbojä, ya mfeni ts'utui, ya m'ui ya jä'i ha n'e ya hoga mfeni ndähi, di njuni ha di mähyegihu da za ga mahñu n'e ga pehu nu'ä man'a strä ñho.

Nu'ä ga'tho ga pefihu

Pa da za ga pefihu nu'ä di benihu, pe'tsi te ga xukju hanja ga 'buihu pe nu'ä ga pehu ga'tho, nu'ä honse n'adä ra m'ui nuua ha ra hai, njabu ngu ko ma'ra ya hnini getpu. Diä jä'ihu ko 'nañ'o ma dängä hninihu pe njabu, ko n'ada ma ximhaihu, habu ja ya t'uki n'e ya dängä hmunts'i, ha nzäntho dri nthe pa di nxipi nu'ä di mbeni. Ga'tho di pe'tsihu n'a ra hogä mfeni pa ga b'uihu xa hño nubye ra paya n'e pa ngäts'i nu ra m'ui ya jä'i njabu 'nehe pa n'a ra ximhai ko ra te, te ra 'ñentho.

Ra hogä ndähi n'e ra mfats'i ra jä'i n'e ra t'ek'ei ko nga'tho nu'ä ra te ge'ä da nzeti nu mä m'uihu ko ndunthi ra t'ek'ei ha nuna m'ui ge hindi



pähu tengu'ä. Ko ndunthi ra jamadi pa nu'ä xä t'ak'ägihü ha ra te njabu 'nehe ko ra paha n'e ra t'ek'ei ha nu ra xeni 'bui nu ra jä'i di gekua mä ximhaihü.

Mahyoni ga hohñu 'bestho n'adä ra mfeni ha nu'ä ga'tho ya t'ek'ei ja, pa da umbä n'a ra hoga mfeni pa da umba ra müdi hño pa ha ra dängä hnini 'bupye. Hänge ra nge'ä ga mfats'ihü ha n'ehe nu'ä tä'mi da thogi, gehya di mahñe ya müdi nt'ui kohi pa sehe, pa n'a ra hoga te ga mfats'i, ko honse n'ada ra kohi pa da za da net'uä ra ñ'u n'e da jamasu nu ra 'bai'ä jä'i, ya hmunts'ä kohise, ya dängä ngu ga 'befi, ya ts'utui n'e nu mä'ra ya hmuts'ä kohi ya me yabu.

YA MUDI NT'UI KOHI

I. RA T'EK'EI N'E RA NSU RA HNINI GA TE

1. Ga umfu ra t'ek'ei ra makä ximhai 'nehe ra te pa ga'tho nu'ä 'bui.

- Ga pädihü ge ga'tho nu'u ja ra te di nsehe ha maske 'naño nu ya m'ui, ha 'naño ra thogi, gea ja ra m'ui'ui pa ga'tho nu ya jä'i.
- Ga mañhü ge nu ra mfente ha ra ndänsu ge nzäntho di 'ñoui ha ga'tho nu ya jä'i ha n'ehe ha ra mfeni xa ts'edi, n'e nu'ä da za da mefi n'a nu'ä ra hoga mfeni njabu 'nehe ha ra hoga ndähi ga'tho ya jä'i.

2. Da njamasu ra hnini ga te ko ra hoga nt'ode, ko ra huëki n'e ra hmäte.

- Ga pähu ge nu'ä dri ñekägihü ga petsu, ga pähu hänga, ha'mu n'e pa te ga pehu nu'ä ga'tho nu'ä umba ra te ra ximhai ge'ä ra ñho ts'utho nu'ä di ot'uäbihü ga'tho nu'ä ja ra te n'e da njamasu nu'u di 'ñepi ga'tho ya jä'i.
- Ga mañhü, ge nu'bu xa da tsoputho nu'ä da za da mefi, n'e nu'ä da mbeni, ha nu'bu da mets'i ra dängä nda, nu ja ga pehu n'e ga mañhü hanja grä m'uihü te ra ñenthö ga'tho.

3. Ga hok'ju ya m'ui habu dri 'bui ha di hege mähyegi, habu ga'tho da mää n'e da mpefi mähyegi, pa n'a ra hoga m'ui n'e te ra 'ñenthö.

- Da hmää ge nu ya hnini, ngu notsi n'e ndängi, dri jabi nu ri 'ñepi ya jä'i, ha nu'ä ra müdi da za da 'befi pa da umbi ga'tho nu'ä da za pa da mefi ga'tho ko ngätho ra ts'edi.
- Xa da xuu ra ts'utfi ra m'ui ya jä'i n'e ra 'yo boja, pa da za da nja ha n'e pa ga'tho n'a ra m'ui strä ñho nu'ä ri 'ñehe da metsi n'a, pe ko ndunthi ra t'ek'ei pa ga'tho nu'ä ja ra te, ko ra mepänsu.

4. Da hmää ge nu'ä ga'tho da uni n'e nu'ä ra hño ra makä hai drä nja ra jamasu pa nuyä ra'yo n'e ya gäxäm'ui.

a. Da jamfri nu'ä xä hmää ge nu'ä xä thopi xä mefi nuya m'ui hmä, nubye xä zogi ts'utho pa nu'ä da hyoni ya m'ui ngäts'i.

b. Ga thotsibihu nu ya gäxä m'ui ya t'ek'ei ja, ya m'ui ya hmunts'ä kohi, ge'u pa da mats'i pa da nja ts'u nu ra hoga nzaki, ha ga'tho ya hnini 'bui ya jä'i n'e ya hoga m'ui ha ra makä ximhai.

Pa da za ga hok'ju nuya ya goho kohi mahyoni:

II. HINTE DA 'MEPI, PA GA'THO DA NJA RA HOGA TE

5. Drä nja ra jamasu n'e da yopä hoki pa hinte da m'epi, ya t'ui pa ra hño m'ui ko ra ximhai, ko n'a ra mäka mbeni pa nu'ä te ga'tho 'bui, ha 'nehe ha ga'tho ya hoga n'u pa ge'u da nja ra hoga te.

a. Ga kohuihu, nga'tho nu'ä ja ngu nu'ä stä tämhu pa da nja n'a ra njuts'i pa n'a ra m'ui xa hño pa nu'ä ya nja mähyegi ge thämi pa da 'yui ra njamasu, da puni ga'tho nu'ä xa t'ätuäbi nu habu ja ra m'ui, ngu n'a xeni nu'ä di peui ha ga'tho nu ya mudu kohi ga njuts'i.

b. Da t'äte n'e xä da jamasu nu'ä xä hño pa habu 'bui ga'tho nu'u ja ya te n'e ra njo'mi ra makä ximhai, dra t'ui nu hai habu hints'a to 'bui, n'e ga'tho habu 'bui xa juadi ya mbon'i ga dehe, pa ge'ä da njamasu ya nt'ui pa da zeti ra te ha nu ra makä ximhai, pa da hopi dri ja'tho ga'tho ya 'bui ja, ha n'e ga jamasuhu nu'ä xä t'akägihu dendä ra mudu.

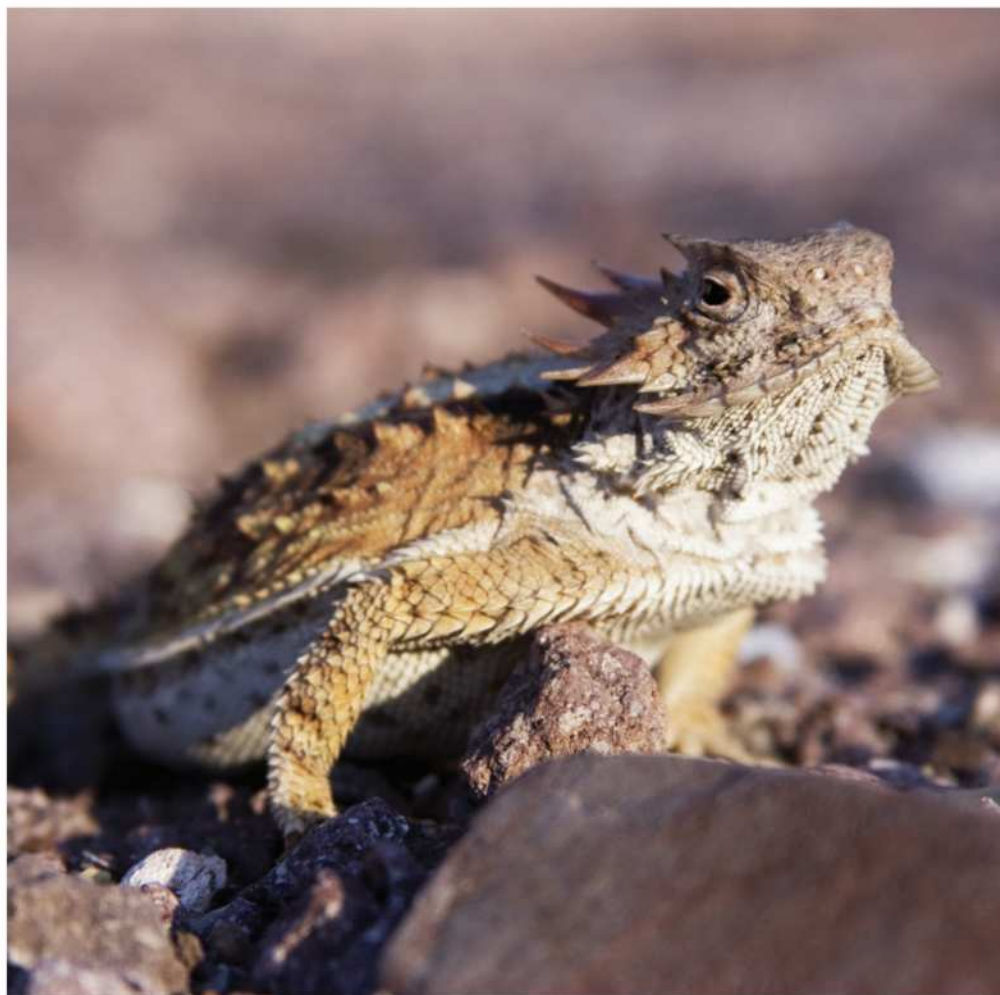
c. Drä nxuu ra noya ge nu'u ga'tho ja ya te n'e ya xeki ha n'e ya dängä m'ui ge ts'utho da 'medi.

d. Hinda hopi da xuu ha n'e da puni ya 'naño m'ui ge'nambu bä m'ui pe 'bukuabye ha n'e nu'u xa mpadi ma 'naño pa nu'ä bi thoki xä m'ui pe ha ge'u ot'e ra 'ñu pa nu'u ya hoga mudu tem'ui ha n'e nu ra hoga m'ui ra mäkä ximhai: njabu 'nehe hindä thopi da yuhu nu ya 'naño nts'o m'ui.

e. Da bädi hanja dri nju'u nu'ä te ja nu'ä ha ra ximhai ngu ra dehe, ra hai n'e nu'u 'ra ungä ra ximhai n'e nu ra te ja ha ya dängä pothe, pa hints'a da häkui hanja dri xuu ma'naki pa njabu da njamasu ha ya xeki n'e ya dängä ngu ga m'ui.

f. Drä fädi hangu dri njuki ha pa te nu'u 'ra thäi ha mbo ra hai ngu nu ya hoga do xa mähotho ha ts'oo n'e nu ya 'nä nziki ga 'bodehe ge njuki ha ngäti ra hai pa njabu ts'utho drä juki pa hindä thege n'e hints'ä da nts'oni nu ga'tho 'ra m'ui ja ha ra mäkä ximhai.





Lagartija cornuda (*Phrynosoma* sp.), fotografía de Miguel Ángel Sicilia Manzo, cortesía de CONABIO

6. Hints'a da nts'oni ra mākā ximhai ge'ä ma'na xä hño pa da njamasu ha nu'bu ra mfeni dri ts'utho, nu'ä dri ja ge ga mahū 'ramats'u.

- a. Nu'ä dri ja pa hints'ä ga hophu da nts'oni nu'ä umbä ra te ra mākā ximhai ge strä nts'uni ha hindä za da kots'i ngu mi nja, ha maske nu ra dängä mfeni hinxä njuati ha nu'bu 'nehe bi ts'opi pa da thandi ngäts'i.
- b. Drä hñuts'äts'edi ga'tho nu'ä bi nja ya kohi ha ga xiphu nu'u to'o bi ts'ongä nu'ä umbä ra te ra makä ximhai ge da zogi ngu mi nja ha numu hina da gut'i, pe man'a pa nu'u ge bi hñuts'i ge hinte da ts'oni nu'bu xä hoki ra 'befi mi mbeni.

- c. Drä nja uenda nu'ä da t'ot'e da mbeni ge 'yo dri hmunts'i nu'u ri 'ñehe, ha strä hñentho da thogi, ha ma 'nañ'o to'o da zutuäbi ha n'e nu'bu strä nguni n'e xa ga'tho nu ya 'befi ya jä'i.
- d. Ge hints'a da nja ra nts'oni ha ra za ha ra ngu ga hoga m'ui ha hinga hophu da hmunts'i nu ya nts'o ge manga ra 'ñu, ha mangä ra du ha ngu ma'ra ya nts'o ge xä nts'unitho.
- e. Hingä hophu da ts'oni ha ra ngu ga hoga m'ui nu ya 'befi ya duzgu.

7. Ga kohuihu ha nu'u bi feni strä ñho pa ra xuu, pa nu'ä dri mahyoni ha pa nu'ä da mats'i da nsu nu ya ts'edi ra mäkä hai nu'ä dri fats'i da yopä 'roho pa di jatho ra te, nu'u di 'ñepi ga'tho ya jä'i n'e ra 'bui ma hño ha ra hnini m'ui.

- a. Xa dri ts'utho pa da yopä nju nu ya mpefi nu'u ya xä nju ha nu ya nt'ui ge di japi di xu ha n'e nu'ä pa to da hyoni ha xa da mepyē nuu ge hinxä hño ha hindä thogi ge nu ya nt'ui ga hoga m'ui drä gamfri.
- b. Drä 'befi dri n'a tui pe xi strä hño nu'bu drä nju ra ñot'i ha ga juhu mäts'u nu ra hyats'i ra hyadi ha n'e ra ts'edi ra ndähi.
- c. Xa da nxuu nu ra njuts'i, nu'ä dra nju'u ha nu'ä ra t'uni mähyegi ge ga 'ra'yo mfeni habu drä za da nja ra te, te ya 'ñentho.
- d. Drä nja mfeni nu'ä dri 'pets'i n'e nu ya mfats'i pa hanja dri ts'udi nu'ä hne pa hanja dri ntso gehna dri mats'i pa nu to honi da bädi n'e da hyandi ge xi strä hño nu'u ga'tho thoni.
- e. Drä njamasu ge ga'tho da za da bädi ra njamasu ha da tho'tsi ra noya pa da bädi, hanja da njamasu n'e hanja da mbeni hängu ya no'tsi da me'tsi.
- f. Drä nja meti nu ya 'naño m'ui pe xa dra hmepya n'a ra hogä te, ha n'e ga'tho nu'ä jabi nuna ximhai di sehe.

8. Drä njuts'edi pa da 'befi nu ya ntudi ge hanja drä p'etsi nu'ä mahyoni pa drä nja ra hoga m'ui ha n'e da hmää ge da tsa da t'ode mä'ra ya mfeni ha nu ra mfeni xä thäni da za da nju'u pa nu'ä habu da hyoni.

- a. Drä mfats'i ha ra mfaste ga nximhai xä nthoki ko ra 'ra'yo mfeni ha n'e nu'ä bi thoki hanja drä 'pe'tsi nu'ä mähyoni, pe man'a da t'ätui nu'u xä honi te mähyoni ha nu ya dängä hai ge 'yo dri njuts'i.
- b. Drä ndaa n'e drä jamasu nu ra mudi mfeni ha nu ra mfädi ga hoga ndähi ha ga'tho ya hñäki ge di faste pa da njamasu nu ra ngu ga m'ui ha nehe nu ra hoga m'ui ya jä'i.
- c. Drä njamasu nu ge nu'ä xa ra hoga hmati n'e xa mähyoni n'a ra hoga m'ui ra jä'i n'e pa ra njamasu ra ngu ga m'ui ra ximhai, dra 'yui 'nehe ge dendä ri mudi bi nja ha hingi tsa da 'bati, ge dri jabu pa ga'tho to'o da n'e da hñeti.



III. RA TS'UTFI M'UI JÄ'I N'E RA NJUT'I DRI 'ÑEPI

9. Drä puni ra hñoya ngu dri hõnse'ä ge dri ts'edi ha ra mfeni ha ra m'ui n'e ha ra ngu ga hogä m'ui.

- a. Ge da thopi pa da njabi ra dehe, ra t'äxndähi, n'e dra nja ra hoga hñuni, n'e n'a ra hai ge hinxä nts'oni, n'a ra m'ui ha n'a ra hoga nt'äxi, habu dri t'umbi ra mfats'i mänxoge nu ya hai ha mänxoge ximhai nu'ä dri 'hne.
- b. Drä t'uni pa ga'tho nu ya jä'i ko ra nt'udi ko nu'u ya mfats'i dri ja pa da za da zudi ha ra hoga m'ui ha njabu n'a ra njamasu ra m'ui n'e ya njuni mfats'i dri 'hne pa to'o hingi tsa da te sehe.
- c. Drä ndaa nu'u hindri feni, da njamasu nu ya jä'i hints'a ja ya ts'edi pa da njamasu sehe, drä t'umbi nu'u di hembu ha drä fats'i pa da njuts'i nu ya ts'edi pa da tsöxä nu ya hogä mfeni.

10. Drä njamasu ha xa ga'tho nu ya 'befi ha n'e ya ngu ts'utfi ga 'ña bojä, xa da nxuu nu ra njuts'i ra jä'i dri mähyegi ha n'e n'a ra hoga te.

- a. Drä nxuu nu hanja dri t'uni mähyegi nu'ä dri ja n'e manxoge nu ya hai ha n'e ko nge'u.
- b. Xa da nja mä'ra ya hoga mfeni, ra 'ña bojä, ya hoga mfeni da 'befi ha n'e ya m'ui ya manxoge nu ya hai ge 'yo ri njuts'i hinda theputhoho pa da duxa ya thai ga manxoge nximhai.
- c. Drä njamasu ge ga'tho nu ya mpa pa da mfaste da nja n'a ra hoga nju'u nu'ä ja ha ra ximhai, nu ra jamasu ra ngu ga m'ui ha n'e nu ya njaa xä mängä ya jä'i pa ge'ä da 'befi.
- d. Ha drä hmunts'ä mäxoge nu'u xä juadi ya mänxoge hai n'e nu ya hmunts'a 'ña bogä ya manxoge nximhai pa ge drä mefi xähño pa ra hño ga'tho ra jä'i ha drä fendui ge ja da dädi nu'ä te da thogi ko nge nu'u ya 'befi.

11. Drä yopa hmää ge ja nu'ä mähyegi n'e ra t'ek'ei pa ga'tho ga jä'i nu'ä xa ra mudi da t'adi pa n'a ra njuts'i pa nu'ä hõnse dri mahyoni n'e drä thändi ge dri ja pa maxoge nu ra nt'udi, ha n'e nu ra njamasu pa ra hoga m'ui ha n'e nu'ä da za da dahä mähyegi.

- a. Drä njamasu nu ri 'ñepi ga'tho ya 'behña n'e ya nxuts'i ha da juati da puni nu'u ga'tho ya xuhña t'otui.
- b. Drä 'ramanu'u nu'ä nzäntho nu ya 'befi pefi ya 'behña ha ra te ngu ha 'ra 'ña bojä, ha ya ts'utfi, ha drä ja ra 'bai, ha ra m'ui jä'i n'e ya hñakä m'ui, ngu nu'u xä nja mähyegi ra kofi ha dri pe'tsi mähyegi pa te da mefi, ngu nu'u jut'ä ra ñ'u ha ngu da zupi mähyegi.
- c. Dra ja ts'edi nu ya m'ui n'e ge drä nja ra jamasu njabu 'nehe ra te mä hño pa ga'tho nu'u 'bupu.

12. Drä nãni nu'ä ri 'ñepi ga'tho, hinda nja ya nts'om'ui, ha ga'tho ja ra te n'e ya m'ui jä'i ge da mats'i ra nsu 'bai, strä hño ra 'bai n'e strä hño ra hoga ndähi, pe män'a drä thandi nu'ä ri 'ñepi ya hnini ña 'ra'naño ya hñäki n'e ya xekä hmunts'jä'i.

- a. Drä puti nu ga'tho hanja t'ote nu ya nts'om'ui, ngu nu 'ra'naño ra hmi, ya njät'i hmi, ya hyegi'bai, ya mpaha ya jä'i da hyoni to da m'uhui, ra njamfri, ra hña, nu'u dri manxoge ya hai ja ge dia mengu, nu'u pe'tsi 'ra ya hmunts'jä'i ge mära hingi pe'tsi, ha nubü hina nu ra m'ui ya jä'i.
- b. Drä yopä hmää nu ri 'ñepi nu ya hnini ña 'ra'naño ya hñäki ra hogä ndähi, ya mfädi ya hai nu'ä te ja ha uni ra ximhai ha nu'u xa nzäntho ge pefi pa da nja n'a ra hoga m'ui.
- c. Drä t'umba ra t'ek'ei'n'e drä t'umba ra mfats'i nu ya bäsjä'i diä mengu mä hninihu, dri japi ge da mefi nu'ä ts'u da zupi da mefi pa nu ya 'ra'yo nthokä m'ui ga jä'i xa hño.
- d. Drä njamasu ha drä yopä thoki nu ya xekä hai ge xä di 'bets'uäbi ha xa di t'umbabi ra hoga mfente ga hñäki ha n'e ga hoga ndähi.

IV. DRÄ NTHOPI DI GA'THO DA MFASTE MÄHYEGI, HINTE MA XUHÑA N'E RA HOGA M'UI

13. Drä ja ts'edi ha ra za nu ya ngu ga ts'utfi ge maxoge da mfaste mähyegi ya jä'i, ha nu'ä da hmaa da hneki xä hño ge ge'ä, ha nu ya ndä ts'utfi da ungä nguenda nu'ä xa mefi, drä nt'ui nu ra mfaste pa drä fädi te drä 'befi ha da za da hñani nu ya mfats'i ga ts'utfi.

- a. Drä nãni ge nu ri 'ñepi pa ga'tho ge drä sipi xa hño nuya nthokä mfeni ha 'bestho ge ga'tho nu'ä te thogi ha ja ya m'ui, ha ngu nu'ä ga'tho te di mbeni, n'e ya 'befi ga njuts'i da za 'yotua ra'ñu ngäts'i ha n'e nu'ä da n'e da bädi.
- b. Drä mfats'i nu ra t'um'ui, ya xekahai ha n'e nu'u di ga'tho ja, da 'ramanu ge xa ra hño nu ra mfats'i di ga'tho nu ya jä'i ha nu ya hmunts'ajä'i ga 'befi ge n'e da bädi te drä suku da 'befi.
- c. Drä njamasu nu'u ri 'ñepi pa da thopi da mäa nu'ä di mbeni, n'e nu'ä da mäa, ha ra hoga hmunts'i, ha ra hmunts'i n'e nu'ä mbeni ge hinsträ hño, da 'befi.
- d. Drä ts'ogi xa hño nu hanja da za da yut'i ha xi strä hño nu ya hanja da nthoki ya 'befi ha ya ts'utfi ge di nsehe, ha 'nehe nu'u ya njut'i nu'u xa ts'oni nu habu ja ra m'ui ha n'e nu mä'ra ya thogi drä 'ñepu.
- e. Da puni nu ra nthate mäñä ha ga'tho ya ngu ga ts'utfi ha ga'tho ya jä'i ha nu'u ge hinge pa ga'tho.
- f. Dra nja ts'edi ha ga'tho ya t'ukä hnini, drä fats'i pa ge da za da





Corredor Norteño (*Geococcyx californianus*), fotografía de Manuel Grosselet, cortesía de CONABIO

jamasuse nu habu 'bui n'e da t'embi ge ri 'ñepi da jamasu ha ga'tho
ngu t'uki n'e ndängi ngu ga ndä habu xa ts'a da thopi da nja xi xa hño.

**14. Drä kuti ha ra nzadi nu'ä ja ha xä hño ha n'e nu'ä ra nzadi ha maxoge
ra te, nu'ä ga'tho tsa da t'ote, nu ra mfädi, ha n'e ga'tho nu ya t'ek'ei ja
ge n'e mahyoni n'a ra hogä m'ui.**

a. Drä t'umbi pa ga'tho pe man'a ya notsi n'e ya bäsja'i, da thopi da
juahni nu 'ra'naño ya nxadi, ge da sahani pa 'nepu ngäts'i da mfaste pa
da nja n'a ra njut'i ga hogä m'ui.

b. Drä 'ramanu'u ga'tho nu ya 'befi xä nthoki ga 'ye nu ya hñäkä

m'ui ha n'e ngu nu'u ya dängä mfadi, pa ra dängä nsadi hanja da nja ra hoga m'ui.

c. Drä kueta ts'edi nu ya 'befi ya dängä 'ratsä thogi ha ya mbeni nu'ä dri 'ñepi ha ya hoga m'ui ha n'e ya m'ui ya jä'i.

d. Drä ndaa nu'ä ra mahyoni nu ra nt'udi ga mfeni ha n'e ra hogä ndähi pa da nja n'a ra hogä m'ui.

15. Dra tsapi da t'umbä ra t'ek'ei n'e ra hueki ga'tho nu'u ja ya te.

a. Ge hindrä thopi da t'otuä ra 'ñu ya mbo'ni ge dri 'bui ha 'bui ya jä'i n'e drä njamasu pa nu ra za ya 'ñu da t'otui.

b. Drä njamasu ha ga'tho nu'u ja pa ga'tho nu ya mbo'ni hinto xä maxo ha di japi n'a ra 'ñu ge xä hñentho da thogi nubu hina nu'ä drä za da t'othe.

c. Hindra thopi nubu hina da puni, ga'tho nu'ä da za, nu'ä da nju ha nubu hina nu'ä drä ts'oni, nu'ä ra za ya mbo'ni händä ga nt'eni, po nu ya jä'i pädi ha nu'u hina.

16. Drä nxuu nu'ä ra hñaki ga ntä'mi, hinte mä xuhña n'e ra hoga m'ui.

a. Drä japi n'e da mats'i pa da nt'ode mähyegi, ra mfats'i ra mfaste ha dri ga'tho ya hnini ngu nu'u dri o ha n'e ngu manxoge nu ya häi.

b. Da thuts'i ma'ra ya dängä nt'ot'e ge stiä hño pa hindä nja xa xuhña n'e da nju nu ra mfats'i pa da m'edi nu ya xuhña pa da m'edi nu ya xuhña ha ja ra m'ui n'e m'ui n'e mä'ra ya hueni.

c. Drä thäkui ya duzgu nu ya ts'edi ga nt'ui ya manxoge hai ga nsu ko n'a ra hogä t'ek'ei, ha ko ya 'befi da ungä n'a ra mfats'i strä hño, ha n'e pa nu'ä da za da mats'i pa da hogi nu ra hoga m'ui.

d. Drä puni nu ya ndä dängä thot'i ha n'e nu'u ma'ra ot'e ra 'ñu huadi.

e. Drä njamasu ra ximhai habu 'yo n'e mote pa da mats'i n'e dra hñuts'i ge da jamasu habu ja ra m'ui n'e ra hoga m'ui.

f. Drä ndaa uenda ge nu ra hoga m'ui bri nthoki ngetho ximra hño dendä n'a, n'e mä'ra ya jä'i, n'e ha mä'ra ya hñaki n'e ma'ra ya m'ui, ra hai ha ko nga'tho nu ra ndängi, n'e ja di 'bukuahu.

NU RA Ñ'U GE DI 'BEDI DA THOGI

Ngu nu'u hinxä nja ma hä'mu, nu mä 'mefahu ot'kähü n'a ra hmati noya pa ga hoñhu n'a ra 'rayo mfüti. Ha nu'ä ra mpädi ge nu'ä ra ñäti ge'u ya müdi hmaa ra m'ehni nu ra ximhai. Pa hää da t'ot'e nuna ñä'ti, mahyoni ga nhñuxu



ge drä 'nju n'e drä 'ramanuu nu ya t'ek'ei ha n'e nu'ä hne da 'befi ha nuna he'mi mi mäa.

Nu'ä hanja drä hne n'a ra mpadi mfeni n'e ra ndäte; hne 'nehe n'a ra sehe 'rayo mfeni pa honse 'uä ga'tho ga hohñu n'a drä dängä hñuts'i. Grä ot'ehu da njuts'i n'e da t'ot'e dri hño ra m'ui ge da nja n'a ra 'bui ga hño ha ya t'uhnini, manxoge nu ya hai, ha n'e nu'u xä di ga'tho nximhai. Xi ma hotho nu xa ga'tho ya m'ui xä ts'ogagihu, ha n'e 'ra'naño nu ya hñaki da zudi dri zehē nu ya hanja pa da mēfi nu'ä bi hmaa. Gra pehu pe xa ga mepiahu n'e da ndangi nu ra dängä hmää pa bi thoki nu ra m'ehni ra ximhai, nge'tho ge xä ndunthi te ga nxahu pa nu ra nthoni ge fats'i nu'ä ra majuäni n'e ra mfädi.

Nu ra te ngu xa nzantho japi da nja ya xuhñä ha di mä ga'tho ya t'ek'ei ge mähyoni. Ha ko ngu da za da zuki ya ñ'u xä hñentho, hingrä nge'ä drä thoni hanja ra johya ha nu'ä ra 'ra'naño ha n'e nu'ä mähyegi; nu ra thopsehe 'befi n'e ra mähyegi hño; nu ya 'befi thä'mi pa 'bestho ha n'e nu'ä thuts'i pa da t'ot'e ngats'i. Ga'tho ra jä'i, ra m'ui, ra hmunts'i n'e ra hnini, pe'tsi xa 'nadä ra 'befi ge da mēfi. Nu ya nthokä 'ye, nuya dängä mfädi, nu ya njamfri, ya ngu gä ts'utfi ga nxadi, ya 'ratsä thogi, ya dängä ngu ga 'befi, ra hmunts'i ge hingiä ts'utfi ha n'e ya ndää ts'utfi, xä hmati pa da uni n'a ra hmanda ge xa hok'sehe xa hño. Nu ya nthokä kohi ya nda ts'utfi, ga'tho ra m'ui jä'i n'e ya dängä ngu ga 'befi xa mahyoni pa da nja n'a ra hmanda xä hño.

Ge'ä hne pa da thoki n'a ra hoga m'ui ha honse n'a ra dängä hnini, ya manxoge nu ya hai ha ra ximhai drä yopa hoki nu ra hñuts'i ko mä'ra nu ya manxoge ya hai xa hmunts'i, da mēfi nu'ä dri ja da mēfi ha ngu bi nja ya kohi manxoge nximhai nu'u ja n'e drä mfats'i n'e drä juti habu ra za ya hmunts'i nu ya müdi hmaa ha ra m'ehni nu ra dängä hmää manxoge nximhai xa thoki ko ya nts'utfi ha ge hña pa nu'ä habu ja ra ngu ga 'bui n'e ga njuts'i.

Ge nu ma ya'ahu drä mfeni pa nu ra 'ra'yo hyats'i ko ndunthi ra t'ek'ei ha ra te; ha ra hoga 'bai pa da za da ts'udi ra hoga 'bui; ngetho nu ra ts'edi ra nts'utfi ha ra hoga m'ui n'e ra johya thokui ra te xa thogi xi 'bestho.

LA
CARTA
DE LA
TIERRA

EN LOS IDIOMAS
DE HIDALGO

Directorio

Estado de Hidalgo

José Francisco Olvera Ruiz

Gobernador Constitucional del Estado de Hidalgo

Miguel Ángel Cuatepotzo Costeira

Secretario de Educación Pública

Rocío Ruiz de la Barrera

Subsecretaría de Educación Media Superior y Superior

Luis Ángeles Ángeles

Director General de Educación Superior

Secretariado Internacional de la Carta de la Tierra

Oscar Motomura

Co-Presidente de la Carta de la Tierra Internacional

Kartikeya Sarabhai

Co-Presidente de la Carta de la Tierra Internacional

Mirian Vilela

Directora Ejecutiva de la Carta de la Tierra Internacional

Mateo Castillo Ceja

Punto focal en México de la Carta de la Tierra Internacional

Leodan Portes Valles

Punto focal en Hidalgo de la Carta de la Tierra Internacional

Universidad Intercultural del Estado de Hidalgo

Verónica Kugel

Rectoría

Esmeralda García Maldonado

Centro de Lenguas

Esperanza Ignacio Felipe

Divulgación y Vinculación Social Universitaria

Miriam Bernal Hernández

Difusión Cultural y Extensión

DIRECTORIO EDITORIAL

Coordinación editorial: Verónica Kugel

Cuidado de la edición: Norma Berenice Gómez González, Antonio García Agustín, Donaciana Martín

Contreras, Javier Mendoza Mejía y Verónica Kugel

Investigación iconográfica: Abril Velasco Murguía, Fermín Alonso López Monzalvo y Miguel González Trejo

Diseño de portada y formación de textos: Miguel González Trejo

TRADUCCIONES

Lhima'alh'ama (tepehua): Fidela Encarnación Plata

Ñuhu (otomí de la Sierra): Lucero Corona Clemente

Hñähñu (otomí del Valle del Mezquital): Erika Bolteada Peña y Oralia Zapote Juanpablo

Náhuatl de Acaxochitlán: Araceli Hernández Romero

Náhuatl de la Huasteca: Refugio Miranda San Román

El material fotográfico se reproduce con autorización de la Comisión Nacional para el Conocimiento y Uso de la Biodiversidad (Conabio).

Primera edición 2015

Para la versión en español y en inglés véase: Carta de la Tierra Internacional,

www.earthcharterinaction.org, 2000

© de esta edición: Universidad Intercultural del Estado de Hidalgo, Profr. Ignacio Zaragoza s/n,

Col. Centro, 43480 Tenango de Doria

www.universidadinterculturalhgo.edu.mx

Impreso en México

ISBN: 978-607-96692-6-3